

КӨНЕ ТҮРКІ ЕСКЕРТКІШТЕРІНІҢ ГРАММАТИКАСЫ

Кенебаева Ұлпан Шапағатқызы

Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік
университетінің білім алушысы

Ғылыми жетекші: филология ғылымдарының кандидаты, доцент
(қауымдастырылған профессор) Мұратбек Бағыла Құрманбекқызы

Қазақ әдеби тілі сонау ерте түркі заманынан беріге дейін сүзгіден өткен сан ғасырлық тарихы бар тіл. Әдеби тіліміздің тарихын зерттегіміз келсе, тіліміздің тарихына аса мән беру керек. Қазақ тілі түркі тілдес халықтардың тобына жататындықтан, көне түркі ескерткіштерін зерттеуді негізге аламыз. Бүгінгі тіл топтары көші-қон нәтижесі немесе өмір сүру дағдысындағы өзгерістерден пайда болған мәдени диффузиялардың нәтижесі екенін көрдік. Жоғарыда түсіндіріп өткеніміздей, соңғы бес, он мыңжылдықтарда бұл өзгерістер өте қарқынды жүрді, бүгінгі күнгі тіл топтарының тарауына осынша уақыт кетті деп болжауымыздың бір себебі осы [1.45]. Қазақстанның көне жазба ескерткіштерін одан әрі анықтау мен зерттеудің түркі халықтарының көне мәдениетін және олардың әлемдік өркениетке қосқан үлесін тереңірек түсінуге мүмкіндік беретін жаңа ғылыми проблемаларды анықтаудың маңызы зор. Түркі руна жазбаларының графикасын жан-жақты зерттеу қазақ тілінің әдеби тілінің тарихымен кеңінен танысуға ықпал жасады. Сондықтан, Қазақстанның көне жазба ескерткіштерін одан әрі анықтау мен зерттеудің түркі халықтарының көне мәдениетін және олардың әлемдік өркениетке қосқан үлесін тереңірек түсінуге мүмкіндік беретін жаңа ғылыми проблемаларды әзірлеу үшін маңызы зор. Қазақ халқының ұлт болып қалыптасуына зор үлес қосқан халықтар мен ұлыстар, тайпалар мен тайпалар өз дәуірінде қолданыста болған тілдер қазіргі қазақ тілінің қалыптасуы мен дамуының қайнар көзі болып табылады. Бұл жұмыста көптеген деректік материалдарды пайдалана отырып, көне түркі руникалық жазбалары тілінің графикалық жүйесінің грамматикасын зерттеу міндеті қойылған.

Көне түркі ескерткіштері, түркі жазба және әдеби тілінің үлгілері көне түркілердің тілідес халықтарға ортақ болғанына бірден-бір дәлел. Ең көнелері VII ғасырдың аяғына жататын түркі руна ескерткіштерінің морфологиясы мен синтаксисінің даму дәрежесіне қарай, әдеби ескерткіштер түрінде өзіндік ерешеліктер мен ұқсастықтар бар. Көне түркі ескерткіштерінің Тоныкөк және Күлтегін тарихи шежіресінде сақталған түркі жазба және әдеби тілінің: оның да бұрынғылары болғаны сөзсіз. Стандартталған лексикалық, морфологиялық және синтаксистік формалар мен сөз тіркестері бар көптеген эпиграфиялармен ұсынылған Енисей руникалық ескерткіштері сөзсіз тілдік дамудың ұзақ жолын көрсетеді белгілі бір стилі мен жазба және әдеби тілі, әсіресе үлкен Орхон ескерткіштерімен жарқын және толық бейнеленген, ішкі өмірі реттелетін



халықтың ірі тайпалық құрылымдарының ауызша - эпостық дәстүрі негізінде пайда болды және дамыды. Қазақ әдеби тілінің тарихында елеулі орны бар көне ескерткіштерге назар саламыз.

Негізгі бөлім

Түркітілдес халықтарға ортақ көне түркі ескерткіштер тілін «руна жазуы» деп атайды. «Руна» ескі скандинав тілінен шыққан, «жұмбақ» дегенді білдіреді. Бұл атауды қазіргі ғалымдар емес, руникалық жазбалардың шығу кұпиясын әлі де шешпеген кезде, белгілер, сиқырлы күштерді жатқызған ежелгі немістер қойған.

Түркі ханзадасы, кейінірек қағаны Йоллығ Тегін алғашқы атақты түркі ақыны, жазушысы және тарихшысы деп атауға болады. Ол түркі ханзадалары Күлтегін мен Білге қағанның, сондай-ақ Құтлұғ, Ілтеріс қағанның құрметіне жазылған бірқатар мемориалдық жазбалардың авторы болған деген болжам бар. Бұл жазулар ежелгі түріктердің мәдениетін, поэзиясын, прозасын, Шығыс Түрік қағанатының тарихи танымын және мемлекеттік идеологиясын көрсетеді. Ежелгі түркі жазуын сол кездегі диалектіліктен жоғары қойған (түркіттердің билеуші тайпасының тіліне негізделген, оны орхон-түркі тілі деп те атайды және белгілі бір дәрежеде әдеби деп те атауға болады) қолданған тіл. Руна жазулары Батыс Еуропаның әр жерінде кездеседі. Олардың көпшілігі Швецияда табылды - бірнеше мыңжылға тиесілі болды. Ең ерте руникалық мәтіндер Ютландия түбегі мен оған іргелес аралдар аумағында табылған - олар III ғасырға жатады. Сонымен қатар, бұл жазулар Англияда, Шотландияда, Норвегияда, Исландияда, мен Германия Федеративтік Республикасында, Францияда, Австрияда, Грецияда, Румынияда және Қара теңіздегі Березан аралында бар. Тіпті біздің елде, Волынь қаласында, Ковель қаласына жақын жерде руна жазуы бар найзаның ұшы табылды. Ежелгі түркі жазуын сол кездегі диалектіліктен жоғары қойған (түркіттердің билеуші тайпасының тіліне негізделген, оны орхон-түркі тілі деп те атайды және белгілі бір дәрежеде әдеби деп те атауға болады) қолданған тіл.

Түркі ханзадасы, кейінірек қағаны Йоллығ Тегін алғашқы атақты түркі ақыны, жазушысы және тарихшысы деп атауға болады. Ол түркі ханзадалары Күлтегін мен Білге қағанның, сондай-ақ Құтлұғ, Ілтеріс қағанның құрметіне жазылған бірқатар мемориалдық жазбалардың авторы болған деген болжам бар. Бұл жазулар ежелгі түріктердің мәдениетін, поэзиясын, прозасын, Шығыс Түрік қағанатының тарихи танымын және мемлекеттік идеологиясын көрсетеді (көне түрікше: Түрік немесе Оңтүстік Сібірден табылған көне түркі руна жазуының ескерткіштері Моңғолия, Қырғызстан мен Қазақстан – тіл, тарих, этногенез, география және рухани мәдениет бойынша аса құнды дереккөз көне түркі тайпаларының жазба дәстүрі, наным-сенімдері мен дүниетанымының бастауы.

Көне кезеңнің тілдік ерекшеліктерін белгілейтін мұралар көпшілік әдебиетте Орхон-Енисей-Талас жазба ескерткіштері деп аталып жүр. Ол

ескерткіштер көлемі жағынан әрқилы: кейбіреулері бірлі-жарым сөз тіркестері мен сөйлемдерден тұрса (Енисей, кейбірі Талас ескерткіштері), кейбірі үлкен көлемді текстер (Орхон ескерткіштері) болып келеді [2.89]. Орхон-Енисей ескерткіштерін шетелдік ғалымдармен қоса қазақ түркітанушы ғалымдары М.Томанов, Ғ.Айдаров, С.Аманжолов, Ә.Марғұлан, Ә.Қоңыратбаев, Ә.Құрышжанов т.б ғалымдар түркі ескерткіштерінің түркітілдес халықтардың тілінің тарихында алатын орны жайлы сөз қозғаған болатын. Сонымен қатар көне ескерткіштердің тіліне қатысты көлемді пікірталастардың орын алуы.

1. Диалектілік ерекшеліктермен әдеби тілдің арақатынасын нақтылауда қайшылықты көзқарастардың орын алуы.

2. Жазумен байланысты дамуы мен соған орай анықтамасының бірізді болмауының себебін нақтылау,

3. Қазақ әдеби тілін дәуірлеуге байланысты ғалымдар көзқарастардың арасындағы алшақтықтардың болуы[3.9].

Орхон-Енисей жазбалары сан ғасырлық мәдениеті бар түркі халықтарының тарихы тұрғысынан алғанда баға жетпес дүние. VII-VIII ғасырларда жазылған, Орхон мен Енисей өзендерінің бойынан табылған көне ескерткіштерді табылған мекеніне қарай ғалымдар топқа бөледі.

Ғалымдар көне түркі жазбаларын үш топқа бөледі[4.9].

1.Енисей ескерткіштері.

2.Талас ескерткіштері.

3.Орхон ескерткіштері.

1. Енисей ескерткіштері

Енисей ескерткіштері қатарына: Енисей өзені, Тува автономиялы республикасы, Хакас автономиялы облысы мен Краснояр өлкесі территориясынан табылған бірсыпыра үлкенді-кішілі ескерткіштер жатады. 1887-1888 жылдары Й.Аспелин бастаған фин ғалымдары Енисей өзені аңғарына барып, өз жеріндегі ескерткіштерді зерттеуден оралды. Бұл екі экспедицияның материалдары 1889 жылы «Енисей жазбалары» атты жеке еңбек болып жарияланды. Осыдан кейін 1891 жылы В.Радлов басқарған экспедициялар да Енисей өзендерін аралап, ескерткіштерді өз көздерімен көріп, оқуға қайтады. Экспедиция материалдары да жеке еңбек болып жарияланды.

2. Талас ескерткіштері

Талас жазу ескерткіштері қатарына Талас өзені бойынан табылған 12 ескерткіш жатады. Талас өзені бойындағы Айыртам-Ой дейтін жерден (қазіргі Жамбыл облысы) 1896 жылы табылған еді. Олардың ең үлкені Уйбат өзенінің бойынан табылған. И. А. Батманов Талас ескерткіштерін арнайы зерттеп, өз алдына кітапша етіп шығарды. Бұл ескерткіштер зерттеушілердің топшылауы бойынша Талас жазба ескерткіштері VIII ғасырды қамтиды. Талас ескерткіштерінің басқа Орхон, Енисей ескерткіштеріне қарағанда, өзінің

кейбір графикалық ерекшеліктері бар. Көне кезеңнің тілдік ерекшеліктерін белгілейтін мұралар көпшілік әдебиетте Орхон-Енисей-Талас жазба ескерткіштері деп аталып жүр. Ескерткіштер көлемі жағынан әрқилы: кейбіреулері бірлі-жарым сөз тіркестері мен сөйлемдерден тұрса (Енисей, кейбірі Талас ескерткіштері), кейбірі үлкен көлемді мәтіндер (Орхон ескерткіштері) болып келеді. Бұдан, әрине, Орхон-Енисей-Талас жазба ескерткіштерінен бұрын дүниеге келген мұралар болмады деген пікір тұмайды. Бұл жерде көне түркі тілінің бізге жеткен жазба үлгілері сөз болып отыр.

3. Орхон ескерткіштері

Моңғолиядан табылған жазба ескерткіштер әдетте «Орхон ескерткіштері» деп аталады. Мұның себебі бар: Орхон өзені бойындағы аймақ Еуразия өркениетінің орталығы болған: ұлы ғұндардың (қытайша шаньюй) этносаяси бірлестігі (б.з.б. 209 – б.з. II ғ.), одан кейін сяньбилер (II-IV ғ.), Тоба, Жужан (IV-V ғғ.), Түрік империясы (VI-IX ғғ.), «Ұйғырлардың» (IX ғ.), «Қырғыздардың» (IX-X ғғ.) және Моңғол империясының (1189-XIV ғ.) этносаяси мемлекеттерінде табылған. Сөйтіп, бұл жер мыңдаған жылдар бойы көшпелілердің табиғи болмысының сарқылмас қайнар бұлағына айналды. Орхон маңынан көптеген тарихи ескерткіштер табылды. Орхон жазба ескерткіштері Алтай, Ханғай, Соен, Кентай тауларында, Гоби шөлінде және Орхон, Селенга, Туыл, Онгин, Керулен, Онон, Хануй, Хунуй, Тес, Қобдо өзендері мен Хупсгүл, Қырғыз, Қарасу көлдерінен табылған. Моңғолия жеріндегі көне түріктердің жазба ескерткіштері шығыстан батысқа, солтүстіктен оңтүстікке, барлық жерде кездеседі. Орхон жазба ескерткіштерінің ерекшелігі – олардың үлкен мемориалдық кешендерге жазылғандығы. Мұндай мемориалдық кешендерде стелалардан басқа тас мүсіндер, тасбақа тұрақтары, балбалдар, қорғандар, тағы басқа құрылыстар (саны 10 – 400-ден асады) кездеседі[5]. «Бітігші» шебері көне түркі жазуын арнайы жылтыратылған тастарға немесе зат, теңге және тастарға қолданған. Кейбір жартастарда боялған жазулар табылды. Моңғолия жерінен ағаш немесе қағаз бетіндегі жазулар (Турфан сияқты) әлі кездескен жоқ. Ордубалық, Байбалық, Тоғыбалық, т.б жүздеген қалалар мен елді мекендер белгілі болғанымен, оларда күрделі ғылыми-археологиялық жұмыстар жүргізілмеген.

Ескерткіштердің табылған уақыты, орналасқан жері болмаса, жалпы жазба таңбаларды пайдалану арасында айтарлықтай айырмашылық жоқ. Алайда жазылған уақытқа назар салсақ, Орхон, Енисей, Талас өзендерінің бойынан табылғанымен, жазу үлгісі, таңбалардың қолданылуы ұқсас, оқылуы бірдей. Мысалы бұл ескерткіштерде **тіл** және **таңдай** және **ерін дауыстыларының** үйлесімділігіне бағынады. Көрсетілген аффикстер дауысты дыбыстардан кейін қолданылған. Мысалы, септік жалғауы -



дауыссыз дыбыстардан кейін О формасы тандай және ерін дауыстыларының әрекетіне бағынатын жалғаулық дауысты дыбыс.

Түркі жазба әдебиетінің ескерткіштерінің ішінде көбірек зерттелгендері— «Күлтегін» және «Тоныкөк» ескерткіштері. Бұлар нағыз тарихи дастандар (шежіре жазбалар). Түрік қағанаты тұсында жазылған және көптеген тарихи оқиғаларды сипаттайтын шежіре. Бұл ескерткіштерде қазіргі түркі тілдерінде, әсіресе, қазақ тілінде басым сөздер, сөз тіркестері, жер-су атаулары, адам есімдері өте жиі кездеседі. Қазақ тіліндегі сөз тіркестері мен тіл құрылымының тарихы көне түркі дәуірінің тарихынан нәр алады, бастау алады. Орхон-Енисей жазбалары XVII-XVIII ғасырдың басында табылғанымен, бұл жазбалар әлі күнге дейін ғылыми ортаның назарында. Орхон-Енисей жазбаларының жетекші тілі, қазіргі түркі тілдерімен салыстыру, ғалымдардың жазу жанры туралы пікірталастары - ескерткіштердің ғылыми жаңалығын көрсету. Түріктердің ескерткішіндей әдемі Орхон-Енисей жазбалары тек халық үшін ғана емес, ғылыми зерттеулер, сонымен қатар жоғары оқу орындарында оқу үдерісінде белсенді түрде қолданылады, сонымен қатар олардың оқулықтар мен ғылыми оқу құралдарында қамтылған. Мысалы «Орхон-Енисей ескерткіштері», «Орхон-Енисей ескерткіштері», «Орхон жазбалары», «Көне түркі жазбалары», «көне түркі жазбалары», «көне түркі руникалық жазбалары» т.б. Орхон-Енисей жазбаларының жанрлық сипаты туралы пікірлердің палитрасының болуы. Ғалым С.Е. Малов Енисей жазбаларын «эпитафтар» немесе қазынаны «бищенская» поэзиясы деп атайды», В. Жирмунский Орхон ескерткіштерін Ф.Корш, А.Абид Орхон-Енисей ескерткіштерін «өлеңдегі прозой» деп атаған. Ғалым Т.Гаджиев жазуларға «көркем және деректі қаһармандық эпос» деген анықтама береді. Ғалым В.Осман оларды «тас шежіре» деп атайды. И.В. Стеблева, Орхон-Енисей жазбаларының мәтіндерін поэзияның үлгісі ретінде, сондай-ақ олардың батырлық эпостарды бейнелейтінін таңдауға көп көңіл бөледі. Орхон-Енисей жазбаларының мәтіндерін ашудың сенімділігін сақтай отырып, негізгі орыс мәтіндерінен басқа қытай тілінде қайталанатын жазу да болды. Орхон-Енисей жазбаларының тек түркілерге тиесілілігін анықтау үшін ғана емес, сонымен қатар көне түркі жазба кескіндемесінде Орхон жазбалары түркі әдебиетіне көшкен алашқы әдеби шығарма, тарихи факт.

Көне түркі жазба ескерткіштері тілінің грамматикалық жүйесі морфологиялық бірліктерден басқа тілдің барлық грамматикалық бірліктерін және грамматикалық категорияларда берілген грамматикалық формаларды қамтиды; 2) грамматикада – тілдің құрылымын зерттейтін тіл білімінің бөлімі – тілдік бірліктер өздерінің нақты (мағыналы) мағынасынан абстракцияланып, жалпыланады; 3) Грамматика термині кейде грамматикалық категорияларды (етістік грамматикасы, үстеу грамматикасы) белгілеу үшін қолданылады. Тілдің грамматикалық бірліктері және бұл бірліктердің басы. Осылайша, тілінде көптеген атаулар өздерінің формасын өзгертпей-ақ мазмұндық

мағыналарды бере алады. Сонымен бірге, Орхон Енесей тілінде зат есімдерден сын есім жасайтын бірнеше аффикстер қолданылады, яғни. заттық мағынадағы атаулардан. Зат есімнен, -ла аффикстері арқылы жасалған сын есімдер өнімсіз түрінің жасалуы. Мысалы: Сын есімдер сын есімдерден рақ аффиксі арқылы жасалып, атрибуттың мәнді білдіреді: татаглаграқ- тәттірек.

Тонькөк жырына назар аударсақ, ең бірінші байқайтынымыз сингармонизм заңының сақталуы. Қазақ тіліндегі үндестік заңының сонау түркі заманынан болғаны. Сингармонизм (грекше *syn* – бірге және *harmonia* – үндестік) – морфологиялық бірлік ретінде сөздің біркелкі дауысты (кейде дауыссыз) жасалуынан тұратын морфологиялық құбылыс. Сөздерде дауысты және дауыссыз дыбыстардың үндестігі болуы керек. Сингармонизмі бар тілдерде сөздің құрылымы дербес (басым) компонентпен (әдетте түбір) және тәуелді компоненттермен (аффикстер) ерекшеленеді. Яғни жуан дауысты түбірге жуан дауысты қосымшаның жалғануын айтамыз. Мысал ретінде: Бек+лер(беклер), аш+сыз(тамақсыз), тоқ+сық(тоқтық), қағанды+ың(қағандық), йағул+са(жаңылса),

Көне түркі ескерткіштерінде кездесетін септіктерге тоқталсақ, олардың саны алтау[6,56].

1. Yalın hali (атау септік)
2. Belirtme hali (табыс септік)
3. Yönelme hali (барыс септік)
4. Bulunma hali (жатыс септік)
5. Çıkış, ayrılma hali (шығыс септік)

6. Көмектес септік

Атау септік

Көне түркі жазба ескерткіштерінде атау септік заттық мағына түрінде берілген. Ешбір жалғаусыз, қосымшасыз келетін атау септігі, жер-су, жануа, зат және құбылыс атауларын білдірген. Көне ескерткіштердензаттық мағынадағы атау септікке мысал:

Алтун – алтын, барым – дүние, бай – бай, баш – бас, сүнүг – сүйек, Айғучысы – кеңесші, Барқ – үй, Бітіг – хат, жазу, Едгу – жақсылық, үгүз-өзен т.б.

Матаса байланысқан тіркестердің сыңарлары әртүрлі сөздер болып келумен қатар, құрамындағы сыңарлардың мағыналарына қарай бір-бірімен қатынастары арқылы да ерекшеленеді. Мәселен, олардың кейбірінде меншіктік, кейбірінде сапалық мағына басымдау екені байқалады. Бұл мағыналар көбіне атау септігі формаларының қолданылып-қолданылмауына байланысты өзгеріп отырса да, кейбір мысалларда атау септігі формаларының қолданылып қолданылмауына мағынаға аса әсер өте қоймайды.

Барыс септігі

Көне жазба ескерткіштер тілінде барыс жалғаулы сөз тіркестері ұшырасады. Ескерткіштерде кездесетін барыс септігі сөздері көбінесе

етістіктермен тікелей де, жанай да байланысып, қимылдың бағытын, бет алысын, мақсатын, мезгілін, білдіреді [3.3]. Көне түрік тілінен бастап түркі тілдерінің түрлі кезендерінде кең көлемде қолданылған ілік септігінің -ның, -нің формасы, түркі тілдерінің ішінде қазіргі саха (якут) тілінен өзге барлық тілдерде сақталған деуге болады. Ал түркі тілінде ілік септігінің формасының орнына монғол тіліндегідей -та, -те қолданылады. Олар барыс септігінің -ғару жалғауы арқылы байланысқан тіркестер. Бірақ ескерткіште бұл тіркестер сирек кездеседі және қолданыста көп қолданыла бермейді. Мысалы: Апа тарқанғару бере саб ыдмыс. Табғачқа йана ічікді. Қағанғару ол сабығ ыттым. Болчуқа таң үнтүрү тегдіміз. Неке тезер біз.

а) -қа, -ке: йылқықа жылқыға, іске – іске, тынлығқа - тіршілікке қанқа қанға, үйме – үйме, улуғқа - ұлыққа ие.

б). -ғару, -геру, -ғары, -гері: біргеру - бері қарай йергеру - жерге қарай т.б.

в) -ра, -ре: Өңре - алға, ташра - сыртқа, далаға.

г) -а, -е; жіктік есімдіктері мен тәуелдік жалғаулы сөздеінен кейін соң жалғанады: құтыңа – құтыңа, кучүне күшіне, башыңа басыңа, йеріңе – жеріңе т.б. Көне ескерткіштердегі барыс септікте келетін сөздердің мағыналары әр түрлі. Олар бет алысты, бағытты, мезгілді мекенді және көрсетеді. Сөйлем ішінде не толықтауыш, не пысықтауыш қызметін атқарады.

Табыс септік

Табыс жалғаулы сөз сабақты етістікпен тығыз байланысты болады. Ескерткіштер тілінде табыс жалғаулы сөз тіркестерінің бірнеше түрінің модельдері кездеседі: а) -ғ, -г, -ығ, -іг, -уғ, -уг тұлғалы жалғаулы сөз тіркестері. Мәселен: Күлтегініг аз ерін іртүрү ітіміз. Бү сүг елт. Қарығ сөкдім. Қырқ азығ уда басдымыз. Алтун йышығ аса келтіміз, Ертіс үгүзнүг кече келтіміз. ә) -н, -ын, -ін, -ун, -нн тұлғалы сөз тіркестері. Мысалы: Ақ адғырығ удлықын сыйу, урта. Чуғай кузын, Қара кумығ олурур ертіміз. б) -ны, -ні, -ы, -і тұлғалы сөз тіркестері. Мысал ретінде мына тіркестерді негізге аламыз:

Егер біз армиямызбен қарсы шықпасақ, олар бізді құртады – Аңару сүмшесер кач пен ерсер ол бізні өлүртечі. «Мен оғыз халқы өлтіреді», - дедім мен – Біні оғузығ+өлүртечі тірмен.

Жатыс септігі

Орхон-Енисей ескерткіштеріндегі жатыс септігінің берілу жолдары.

Б. А. Серебренников -да тұлғасының бойында болған лока тив мәндерінің морфологиялық тәсіл тұрғысынан жіктелуін да негізінде жаңа жалғаудың қалыптасуымен түсіндіреді -дан жалғауының қалыптасуымен бірге сын мәні соған ауысты да, локатив мәні -да тұлғасында орнығып қалды [5.243]. Мысалы:

-де, -та, -те түрінде қолданылады: ата-да//ада-да - әке; таш-та//таш-да-тастау; сен де- сенде; бұл арада - тап сол кезде; бун-да – бұл жерде;

Орхон-Енисей ескерткіштерінде жатыс септігінің берілу жолдары: Жатыс септік. Қазіргі түркі тілдеріндегі жатыс жалғауының варианттарын салыстыра қарағанда, дауысты дыбыстар ыңға йынан болсын (кейбірінде бұлардың еріндік варианттары бар), дауыссыз дыбыстар жағынан болсын, негізінен -да тұлғасының айналасына топтасады. Әрине, басқы дауыссыз кейбір тілдерде тек-д (азербайжан, түркмен) болып келетіні де бар. Қалай болғанда да жатыс жалғауы сыртқы тұлғалық жағынан бізге белгілі ежелгі дәуірден біздің тілімізге дейін көп өзгеріссіз жеткенін айту керек. Тіл дамуының барысында бұл септік жалғауына қатысты өзгерістер қолданылу мағыналары мен етістіктерді меңгеру жүйесінен ғана байқалады.

Іс-әрекеттің, заттың орын-мекенін білдіреді: Түрк сір будун Перінте бод қалмады (Түрк сір халқының жерінде тірі жан қалмады). Уда ташла қалмысы құбранып, йеті бүз болты (Ағаш, таста қалғандары жиналып жеті жүз болды). Іс-қимылдың, әрекеттің уақыт, мезгілін білдіреді: Кул тегін ол сүнүшде отуз дашайур ерті (Ол соғыста Күлтегін отыз жасар еді) т.б.

Шығыс септігі

Шығыс септік. Шығыс септік тұлғасы қазіргі түркі тілдерін де әр түрлі варианттарда кездеседі: бірсыпыра тілдерде тек д дыбысынан ғана басталса, кейбірінде тек қана қатаң г дыбысынан басталады. Ал, қазақ тілі мен тағы да кейбір тілдерде т, д, н дыбыстарынан басталған, дауыстылардың ыңғайына қарай алты түрлі вариантта ұшырасады. Түркі тілдерінің өте ескі кезеңінде шығыс мәнін беретін арнаулы қосымша болды ма дейтін мәселеде бірсыпыра зерттеушілер бұл қызметті сөйлем құрамында жатыс септік атқарған деп қарайды, Мұндай көзқарасқа дәлел болатын Күлтегін мен Тоныкұк ескерткіштерінің тілі. Бұлардың екеуінде де шығыс септіктің арнаулы тұлғасы өте сирек ұшырайды. Ал, оның қызметін, мәнін, осыдан бұрын айтылғандай, көбінесе жатыс жалғау атқарған. Осыған сүйене отырып Радлов та, кейін сол жазу ескерткіштерін жинап, грамматикалық комментарий берген.) С.Малов та ол дәуірде шығыс септіктің арнаулы қосымшасы бар деп айтпайды) Дегенмен, мына сөйлемдер құрамындағы бір-екі мысалға тоқталайық: Өңден қағанғару су йорыдым. (Оң жақтан хандыққа қарай әскер аттанды). Парақлығ қантан келіп йаңа елтді? Сүнгліг қантан келіпен сүре елтді? (Жарақтылар қайдан келіп толқындатты? Сүнгілілер қайдан келіп ерітті?) Осындағы өңден (оңынан), қантан сөздері шығыс тұлғалы екені, мекендік (іс-әрекеттің шығар көзі) мәнде қолданылғаны айқын. Ұйғыр жазбаларында да осы жалғаудың қолданылғаны бар: Іл-Теміртін бір күрі күнчіт алтым . (Іл-Темірден бір өлшем күншіт алдым). м). Сенден қамар сундылач, менде тынар қарғылач (Ш). (Сенен қа- шар сандуғаш, менде тынар) тыным алар қарлығаш. Бурунғы кечкен Саин хан чағыдин (Бұрынғы өлген Сайын хан шағынан).

Шығыс септік қосымшаларын ескерткіштер бойынша салыстырып қарағанда мына жайт байқалады: көне түркі жазбаларында қысаң дауысты варианттар да (-тын, тік), ашық дауысты варианттар да (-тан, -тен-ден) кездеседі) Қашқари сөздігінде солай. Сірә, бұл Қашқари сөздігінде сол кездегі түркі тайпалары тілдерінің барлығының материалы берілуіне байланысты болса керек. Орхон-Енисей жазбаларында жатыс септік тұлғасы шығыс мәнінде де қолданылған. Шығыс септік қызметіндегі жатыс септік тұлғасы іс-қимылдың шығар шешімін, мекенін білдіреді: Қыр қызда йактымыз. Түргес қағанта көруг келті т.б.

Біздің байқауымызша, шығыс септік ол дәуірде қалыптаса бастаса керек. Өйткені, шығыс септіктің орнына көп жерде жатыс септіктің жұмсалатыны байқалады. Мысалы: Қырқ азда йантымыз. Түргеш қағанта көруг келті.

Көмектес септік

Көмектес септік. Көне түркі ескерткіштерінде кездескенімен, қазіргі түркі тілдерінің барлығында бірдей кездеспейтін септік жалғауы осы көмектес септік. Зерттеуші ғалымдар көмектес септіктің мәніне жақын септік жалғауының якут, чуваш тілінде барлығын айтады. Дегенмен, арнаулы грамматикалық тұлғасы бар көмектес септік қазақ тілінің ғана ерекшелігі. Басқа түркі тілдерінде бұл септік жалғаудың қызметін біле (білен) шылауы атқарады. Көне түркі тілінде қазақ тіліндегі -мен септік жалғауы мен басқа түркі тілдеріндегі біле шылауы

алмастырады. Көмектес септіктің жалғауы көне ескерткіштердің арасында - ын,- ін,- н. Ол сөзге қимыл-әрекеттің белгілі бір құралын, амалын білдіреді. Мысалы, елігін күче колынмен күште; адақын келті аяғымен келді, кулғақын ешіделім құлақпен естиік. Мысалы: Тонью - Кук бірле келті— Тонью-Кукпен бірге келді. Бұл айтылғандардан байқап отырғанымыз, қазіргі көмектес септіктің мен, бен, пен жалғаулары қазіргі түркі жазба қолданысында кездеспейді. Алайда, бұл тұлға ескерткіштер тілінде бірде шылау сөзімен жарыса қолданылған. Сын, (-ін, -н) тұлғасы мынадай негізгі мағыналар туғызған: іс-әрекеттің болып өткен жолын, орнын білдіреді: Ол йолын йорысар, унчтідім (Ол жолмен жүрсе, мүмкін дедім). Іс- қимылдың болған, болатын мекенін білдіреді: Алтун йысыр Подсузын астым, Ертіс үгүзүг кечіесізін кечдіміз (Алтын жерін жолсызбен астым, Ертіс өзенін кешпес ізбен кештім). Іс- әрекеттің болу құралын объектісін білдіреді: інгек көлүкін Тоғ лада Оғуз келті (Жүк тиелген көлікпен оғыздар Тоғлада келді. Тағыг укруқын егмес, теңізні қайрықын бүкмес. (Тауды арқанмен имес, теңізді қайықпен бекітпес). Біргелік, ортақтастықты білдіреді: Кул тегін аз ерін іртүрү ытымыз (Кул тегінді аз кісімен ілгері жібердік).

Көмектес септігінің қосымшасы қатар да сөз тіркестері жасалған. Олар тексте айтарлықтай көп емес: Інгек көлүкін Тоғлада оғуз келті – Сиыр көлігімен Тоғлада оғыз келді. Сүңүгін ачдымым – Сүңгімен аштық т.б.

Сөз таптары

Орхон-Енисей ескерткіштерінде кездескен сөз таптары: зат есім, сын есім, есімдік, етістік, үстеу, жалғаулық, құпия сөздер, сөз тудырғыш және сөз түрлендірушілер. Сөз құрамы мынадай түрлерге бөлінеді:

1. Сөз құрамы мынадай түрлерге бөлінеді:

а) түбір сөздер: будун(халық), біліг(білік), емгек(еңбек), бедіз (өрнек), баға(бақа), йарық(жарық), алку (бөрі), утлы(сыйлық), йонт(жылқы)

ә) туынды сөздер: істе(істе), етікчі – қарыздар, білігсіз – біліксіз, йолчы жолшы, бөлүг – бөлік, күчлүг – күшті, батсық – батыс, қорқыныш - қорқыныш

в) күрделі сөздер: іс-күч(күш-жігер), иіні-йіген(іні-жиен), біс түмен(елу мың),

Иал Тұрған - Иалтурған (кісі аты) Іл Темір - Елтемір (кісі аты), бу күн – бүгін т.б. сөздерді айта аламыз.

Орхон-Енисей ескерткіштерінде кездескен сөз таптары: зат есім, сын есім, есімдік, етістік, үстеу, жалғаулық, құпия сөздер, сөз тудырғыш және сөз түрлендірушілер. Зат есімдердің грамматикалық категориялары бар: көптік,, қатыстылық, предикативтілік. Олардың көптеген лексикалық және семантикалық категориялары бар. Олардың ең көп саны мыналар: 1) жалқы есім және жалпы есімдер; 2) адамзат және ғаламзат есім; 3) деректі және дерексіз зат есімдер[6].

Зат есім

Заттың, заттың, құбылыстың атаулары зат есім. Семантикасы мен мағынасына қарай зат есімдер екіге бөлінеді. Олар: нақты және абстракті (деректі және дерексіз).

Зат есімдердің нақты (деректі) зат есімдерге қатысты: оғул– ұл, уд – сиыр, лашын – лашын, йонт – жылқы, куш- құс сөздерін мысалға аламыз.

Адамның ойлау қабілеті арқылы ғана біле алатын абстрактілі(дерексіз) зат есімдер. Олар көзге көрінбейді тек заттық ұғымды білдіреді. Мысалға:

Алқыш (алғыс), аңыз (аңыз), атағ, (атақ), иыл (жыл), обут (ұят), ыдук (қасиетті),

Іді (ие,қожа), бұнтут (қамқоршы), біліг (білік) т.б.

Зат есімдер өзінің морфологиялық жағынан септеледі, тәуелденеді, көптеледі, кейде жіктеледі. Соның ішінде, көптік жалғауына тоқсалсақ, Тоныкөк жырынан көптік мағынаның 3 түрлі тәсілмен берілетінін байқауға болады. Бірінші, морфологиялық тәсілмен: зат есімге көптік жалғауы жалғануы арқылы жасалады. Мысалы: Беглер - бектер, қадашлар - жолдастар, ерлер – ерлер, күдегүлер – күйеулер т.б.

Екіншісі, лексикалық әдіс. Ескерткіштер тілінде көптік лексикалық категория екі түрде жүзеге асады: алдымен көптік мағына лексикадағы жеке сөздердің мағына жағынан байланысуы болады және көптік мағына сөз тіркестері арқылы да беріледі. Орхон-Енисей ескерткіштері тілінде

төмендегідей сөздер көптік жалғауы жалғанбай-ақ көптік ұғымды білдіреді. Мысалы: белгілі бір елдің, тайпаның, халықтың аттарын білдіретін кейбір жинақты ұғымы бар сөздер: түрк будун (түркі халқы), оғуз (оғыз), қыбчак (қыпшақ), көз (көз), қулғақ (құлақ), адағ (аяқ), алтун (алтын), сач (шаш), күмүш (күміс), інгек (сиыр) т.б. кездеседі.

Үшінші, синтаксистік тәсіл:сөздердің қосарлануы, сөз алдына көптік немесе сандық ұғым қосылуы арқылы жасалды. Көне ескерткіштерден мысал келтірсек, йеті йүз кісі (жеті жүз кісі), он түмен су (он мың әскер), коп соғды (көп соғды), үкүл ер (бүкіл ер), қыз-қудуз (қыз-қырғын) т.б. сөздер ешбір көптік жалғау жалғанбай-ақ көптік мәнді білдіреді.

-шы түп түбір арқылы өрнектелген затқа қатысты тұлғаларды білдіретін зат есімдер, олардың терістеушілік қасиеті төл түбір мағынасына байланысты: аңшы аңшы, қайықшы аңшы, теңізші ,балықшы, сабшы «хабаршы», таңбалы сақтаушы, елші билеушісі, иерчи «жолбасшы, танричи дін қызметкері», эочи «әйелі» (үй шаруасымен айналысатын), номшы діни тәлімгер», гоатигчи «саудагер, егінші», талдықшы «олуга», блучи «өлтіруші», өлумчи «жанкешті», (өлімге кесілген адам), Йонакчи жалашы»[7,88-93]. т.б.

-дық-дук мен мағынасын білдіретін зат есімдер жасайды. Мұнда бастапқы негіз арқылы белгіленетін заттар және сын есімдерден дерексіз мағыналы зат есімдер бар: ағылық қазына, ізмишляк бағы, чэчәктік гүл бағы, кинау орны, 'түрме', қазлұқ қаз көп тұратын жер (көлдің аты).

-ку, -гу дерексіз мағыналы зат есімдер жасайды:

сын есімдерден: инчку тыныштық, есен саулық (есенгу). Сызықша есімді білдіретін зат есімдер қатысы бар тұлғалардың: қадаш туысы.» -қақ-ақ кішірейткішпен зат есім жасайды. Кішірейткіш мағынасы: еркек адам» (тарихи түрде бұл кішірейткіш мағынаға ие болған).Сөз -сук зат есімнен белгілі бір мағыналы зат есім жасайды: бегарсук ішегі (бағыр «бауыр»).

Әдетте, түркі тілдеріндегі сын есім тудыратын қосымшалар аффикстері болып табылады, олардың қолданылуы осы аффикстердің көмегімен жасалған формаларда туынды және флексияның өзара тығыз байланыста болатынын көрсететін бірқатар белгілерге ие.

-дың аффиксі бастапқы негіз арқылы білдірілгеннің иелігін білдіретін атрибутивтік формаларды жасайды. Түбір белгілі бір затты білдіретін зат есім болса, онда -лығ аффиксі сапалық сын есімдер жасайды: күш-қуатты, атлығ даңқты, татағлағ-тәтті формалар «-лығ» аффиксі арқылы жасалған өзендер аффиксімен тіркесіп, артықтығын білдіре алады.

Сын есім

Көне жазба ескерткіштердегі сын есім-қосымшалардың айтарлықтай тобы бар. Сын есім тудыратын қосымшалардың көпшілігі қазіргі басқа түркі тілдерінде де, ескі жазбаларда да кездеседі. Сын есім жасаушы қосымшаларды былай қойғанда, қосымшалардың басым көпшілігі бұрынғы семантикасын,

дыбыстық формасын өзгеріссіз сақтап қалған. Сын есім-білімдік қосымшалардың мағыналық дамуы мен тұлғалық өзгерістерін анық көру үшін оларды тілдің ескі мұраларымен салыстырған жөн. Сын есім жасаушы қосымшалар:

Зат есім түбірлерінен сын есім жасайтын аффикстер: -лығ, ліг (-лық, -лік). Көне түркі тілінде зат есімді де, сын есімді де жасайтын жұрнақ. Дегенмен, -лық пен -лық қосымшаларының арасында айырмашылық бар, -лық тек зат есім жұрнағы, ал -лығ жұрнағы сын есім жасауға қатысады. Мысалы: туғлығ (тулы), атлығ (атты), йарақлығ (жарақты), чөлліг (шөлдік), йумғылығ (жинақты) сөздерін айтуға болады.

Келесі, -қы, -кі, -ғы, -гі аффикстері арқылы жасалған сын есім. Орхон-Енисей жазбаларынан морфологиялық тұлғаны ескере отырып, сын есімдердің мезгілдік және көлемдік-кеңістіктік мағыналы сөздерге айналатынын білеміз. Яғни, бұл аффикстер мезгіл, мекен мәнді сын есім жасайтын қатыстық сын есім жасайды.

Ескі түркілік -қы аффиксі мезгіл мәнді мынадай сын есімдер құрамынан ұшырасады: жазғы, күзгі, қысқы, бүгінгі, ертеңгі, былтырғы, кешегі, күндізгі, таңғы, алғашқы, ішкі, тысқы, сыртқы, астыңғы, үстіңгі, төргі, ауызғы (үй) т. б. Ескі түркілік -қы аффиксі мезгіл мәнде мынадай сын есімдерден мына күйде ұшырасады: жазғы, күзгі, қысқы, бүгінгі, ертеңгі, былтырғы, кешегі, күндізгі, таңғы, алғашқы, ішкі, тысқы, сыртқы, астыңғы, үстіңгі, төргі, ауызғы (үй) т. б. Мысалы: ашнуқы (алғашқы), ең ілкі (ең ілкі), табғачғы (табғашқы), башғу (басқы) т.б.

-сыз, -сіз жұрнағы арқылы жасалған сын есім. Орхон-Енисей жазбаларынан бастап ескерткіштер тілінде зат есім түбірден сын есім жасайтын өнімді қосымша. Білігсіз қаған (білімсіз хан), түзсіз (дұрыстықсыз), ашсыз (ассыз), түтінсіз (түтінсіз), башсыз (бассыз), айпсыз (айыпсыз), аңсыз (ойсыз, сезімсіз), атасыз (атасыз), бұрынсыз (мұрынсыз), көрүксіз (көріксіз). -сыз аффиксі өзінің шығу тегі жағынан -сығ аффиксімен және монғолдық -сар -сер аффиксімен ұялас. р-з сәйкестігі жалпы алтай тілдері арасында ғана емес, түркі тілдерінің өз арасында да бар. Көне түркі (Орхон-Енисей) ескерткіштерінде кездесетін сыра (қаған сыра - қансыз қалу) қосымшасы осы ұядан тараған. Н. А. Баскаковтың зерттеулеріне қарағанда, -сыз аффиксі құранды, екі түрлі аффикстің біріккен түрі -сы және з элементтеріне бөліне -діз, -з болымсыздықты білдіретін арнаулы қосымша да, -сы бір кезде актив субъектіні білдіретін қосымша» деген пікірді ескерген жөн[6.187].

-дақы, -дікі, -тақы, -тікі жұрнағы арқылы жасалған сын есімдер: көңүлдекі – көңілдегі, булундақы төрт бұрыштағы, алықдақы – қаладағы, йердекі – жердегі, өңрекі – алдағы, чірекі — ішкі т.б.

Сын есімдер сын есімдерден -рак аффиксі арқылы жасалып, атрибуттың артықтығын білдіреді: бая рек жоғары, татаглаграк тәтті. Қарқынды формалар пликацияны ішінара азайту арқылы қалыптасады: қалпақ толығымен қара».

бастапқы негізбен өрнектелетін нәрсеге ие болу тілінде аффикс -лығ жиі қатыстық байланыс көрсеткіші қызметін атқарады және ол тіркесетін зат есімнің синтаксистік қызметін ғана көрсетеді: Оқунмәклиг әрт өкініш оты.

-она аффиксі төл түбір арқылы білдірілгеннің жоқтығын білдіретін формалар жасайды: Извукоуз тынлығлар-Күнәсіз тіршілік иелері. Бу өгсүз этузда- мынау ессіз денеде. Билигсіз таро қылынч-Ақылға қонымды, жалған істер.

Сын есімдер сын есімдерден -рак аффиксі арқылы жасалып, атрибуттың артықтығын білдіреді: татаглаграк- тәттірек.

Шырай категориясы

Көне түркі тілінде де шырай категориясы бар екенін және бұл категория сын есімнің ерекше белгісі екенін тіл ғалымдарының ешқайсысы жоққа шығармайды. Дегенмен, сапалық немесе қатыстық сын есім қандай дәрежеде көрінетінін білу барысында жіктеу мәселесінде ортақ негіз болар пікір жоқ. Көне ескерткіштерде сын есімнің шырай мәнінің берілу жолы және сын есімдерге -рак, -лау аффикстері жалғану арқылы немесе сын есімдердің алдынан тіркесе айтылатын арнаулы сөздер арқылы берілетіні мәлім. Тарихи тұрғыдан бұл тәсілдердің қайсысы да жаңа құбылыс емес, ертеден орнығып қалған жүйе. Бұған көне түркі ескерткіштерінің материалдарын мысалға келтіруге болар еді. Көне ұйғыр жазба ескерткіштері тілінде төмендегідей үш түрлі шырайлар кездеседі. Жай шырай: узун – ұзын, қара қара, пашыл жасыл

Салыстырмалы шырай: бегрек- бегірек, артуқрак - артығырак

Күшейтпелі шырай:, ең кішігі- ең кішісі, ең ұлуғы - ен үлкені, едгу – игі, көк көк, кунтег – күндей т.б.

Сын есімдер әдетте сөйлем ішінде анықтауыш болады. Сын есімдер көне ескерткіштерде де түрленіп келіп сөйлем ішінде түрлі синтаксистік қызметтер атқарған. Кейде сын есімдер етістіктен бұрын болған мүшеден бұрын келсе, пысықтауыш та болады. Сын есімдер сөйлем соңында көмекші етістіктермен тіркесіп, баяндауыш та болады. Заттанғанып келіп, сын есімдер сөйлем ішінде бастауыш та, толықтауыш та бола алады.

Сан есім

Жалпы сан есім — белгілі бір заттың санын, мөлшерін, ретін, шамасын білдіретін сөз табы. Ескерткіштерде заттың санын, ретін білдіретін сан есімдер, де кездеседі. Сан есімнің өзіне тән семантикалық және грамматикалық ерекшеліктері болады. Олар жеке тұрғанда абстрактілік ұғымды білдіреді. Бірақ олар тілде, негізінде, затты не болмаса оқиғаны сан жағынан анықтап береді. Сол кезде ғана олардың мағынасы анықтала түседі. Көне ұйғыр жазба нұсқаларында кездесетін сын есімдер мағынасына қарай екі түрлі.

1. Сапалық сын есімдер.

2. Қатыстық сын есімдер.

Сапалық сын есімдер. Ескерткіштерде ешбір аффиксиз түбір күйінде заттың түр-түсін, сыр-сипатын көрсететін сапалық сын есімдер де кездеседі. Олар төмендегідей топқа бөлінеді:

1. Заттың түр-түсін білдіретін сын есімдер:

2. Заттың көлемі мен аумағын білдіретін сын есімдер: боз - боз, сарыг-сары, йашыл- жасыл, қызыл - қызыл, көк - көк, артуқ - артық, йумчақ- жұмсақ т.б.

3. Заттың сапа, сыр-сипатын білдіретін сын есімдер: ач – аш, тіріг – тірі, арығ – таза, ысық - ыстық, ыссы, йаблақ - жаман, төмен.

Қатыстық сын есімдер. Текстерде қатыстық сын есімдер аф- акстер жалғану арқылы басқа сөз таптарынан жасалады. Сын імдер жасайтын аффикстердің бастылары төмендегідей: -лы, -лі, теңрілі – тәңрілі [7.37].

VI-VIII ғасырда өмір сүрген Орхон-Енисей түркілері мәдениетті тайпалардың бірі болған. Ескерткіштер тіліндегі сан есімдер сол дәуірдің өзінде-ақ әбден қалыптасқан сөз таптарының бірі болған. Ескерткіштер тілінде қазіргі түркі тілдерінде кездесетін сан есімдердің бәрі де кездеседі. Текстердегі сан есімдер құрамына қарай екіге бөлінеді.

а) дара сан есімдер, б) күрделі сан есімдер.

Дара сан есімдер. Бір ғана сөздерден жасалады, олардың лексикалық мағыналары әр түрлі. Мысалы: бір (бір), екі, ікі (екі), үч (үш), он (он) т. б.

Күрделі сан есімдер: екі үч быч (екі-үш мың), алты бың (алты мың), йеті иүз (жеті жүз), төрт түмен (қырық мың) т.б.

Көне ескерткіштерден мысал: Курийа он оққа кірті - Батыстағы (түркілердің) он одағына қосылды. Он оқ қағаны йағымыз ерті - он оқ қағаны жауымыз еді. Елігче ер тутдымыз - Елудей ерді тұткын еттік. Күлтегін ол сунушде отуз йашайур ерті - Күлтегін ол соғыста отыз жасаған еді. Иетміс ер болты - Жетпіс ер болды. Улуғ Кулі Чор секіз он йасап, йоқ болды.- Ұлы Күлі Чор сексен жасап, кайтыс болды. Түрк қыбчақ еліг олурмыс -Түркі қыпшақ, елу жыл мекендеді.

Енді көне Ұйғыр жазба ескерткіштерінде сан есімнің мағыналық түрлеріне қарай төмендегідей топтарға бөлінеді:

1) есептік: иеті, төрт (төрт), беш – (бес), алты, алды (алты), йеті, йіті (жеті),

Секіз (сегіз), тоқиз(тоғыз), отуз отыз т.б.

2) реттік: екінті – екінші, учуня - үшінші бісінч – бесінші, төртінч төртінші т.б.

3) жинақтық: учегу-үшеуі, екігу – екеуі, бірегу – біреуі т.б.

4) болжалды: йүзче-жүздей.

5) Бөлшекті: бірер - бір ғана, жеке; үчер-үштен; ікірер – екіден; онар – ондап т.б.

Зат есімнің негізінде сан сөйлемде пысықтауыш қызметін атқарады. Бірақ зат есімдер сөйлемнің басқа мүшелері де бола алады.

Етістік

Етістік – адамның, жануардың, белгілі бір заттың, құбылыстың іс-әрекеттің атауын білдіретін сөз табы. Көне ескерткіштер тілін қазіргі тіл материалдарымен салыстыратын болсақ, ескерткіштер тіліне сөзжасамның қазіргі әдістерінің барлығы дерлік кіреді. Өзгеріс көбінесе аффикс мағынасының басқа күрделі аффикске негіз болуына немесе аффикстің әр түрлі мағынадағы варианттарының, кейде, керісінше, шығу тегі жағынан әр түрлі қосымшалардың синонимге айналуына ғана әкеледі. Кейде зат есімнің түбіріне де, етістік түбіріне де бір ғана аффикс қосылып, туынды етістік жасайтыны байқалады. Сонымен, зат есім мен етістіктің синкретизміне негізделген қосымшалардың омонимиясы белгілі бір тарихи кезеңнің айғағы қызметін атқарады. Қазіргі қазақ тілінде –сы//си аффиксі есімдік түбірге де, етістік түбірге де жалғанады. Бірақ зат есімге қосымша мен етістікке қосымша бір деңгейде емес. Зат есімге -сы жұрнағы жалғанып туынды етістік жасайды және ондай етістік салыстырмалы мағынада жұмсалады. -сы аффиксімен қалыптасу негізгі жағынан да, мағынасы жағынан да орайлы болатын аффикс «-сыра» Орхон-Енисей жазбалары тілінде *-қағансыра* т. б. туынды етістіктер ұшырасады. Орхон-Енисей дәуірінде өнімділігін жоғалтқан -ын, -ын, -н (-сін, -сын), -ғары, -гері формалары қазақ тілінде сөз түбірінде жиі кездесетін *рудимент* ретінде ғана кездеседі. тілімен қатар тіл де: *бұрын, жаз, қыс, ертең, баяу, білінбейтін (келетін), жасырын, жақын, жақын, қиын, еркін, биік, озық, өйткені, кішкентай, жақын, жыртылған (болуы), алдында, астында, кейін, ішінде, сыртында*, т.б. Бұл сөздер кем дегенде мың жыл бұрын қалыптасып, жалпы тілімізге енген, өйткені V-VIII ғасырлардағы жазба тілінде де бұл үстемелер бір-екі сөзде ғана кездесіп, бүгінде бастапқы мағынасын жоғалтқан. мағынасы мен қызметі алшақтайды[9]. Қазіргі біздің тілімізде де «қансыра», «жалғызсыра» тәрізді есім туынды етістіктер жасайды. «сыра» аффиксін туынды сын есім жасайтын сыз аффиксімен жақындастыруға да негіз бар. Соңғы -а кейін жамалған, етістік жасайтын аффикс. Екінші элементке келсек, сында да, тарихи тұрғыдан керек болады. қазіргі түркі тілдері арада сәйкестігі бар екенін еске алу. Түркі тілдерінде ежелден етістік жасайтын аффикстердің бірі -ла//-ле. Бұл аффикстің қазақ тілінің заңдылығына лайық. Көне түркі ескерткіштерінен етістіктің негізгі және туынды түріне көп мысал келтіруге болады[9].

1. Негізгі етістіктер 2. Туынды етістіктер

1. Негізгі етістіктер. Текстерде негізгі етістіктер қатарына қимыл мен қозғалысты, жай-күйді және амалды білдіретін төмендегідей етістіктер жатады: *буз – бұз, біл- біл, бат жат, туш – түс, олтур -отыр, тоқы – ұр* т.б.

2. Туынды етістіктер. Туынды етістіктердің көпшілігі түбір етістіктен де, басқа сөз таптарынан да аффикстер жалғану арқылы жасалады. Текстердегі туынды етістіктер есім және етістік негізді болып екіге бөлінеді.

Ескерткіштердегі туынды етістіктер жасайтын аффикстердің негізгілері төмендегідей: 1. -а, -е, -у, :ата- ата, куче-күште; 2. -ад, -ед, бошу – боша, қутад - құтты болу, муқад – мұнай; 3. -ла, -ле: ігле- ауыр, куле – мақта; 4. сыра, сіре: күчсіре – күшсіре, татығысыра – тәттісіре т.б.

Етістіктің рай категориясы

Етістіктің рай категориясы көне ескерткіштерде де көрініс табады. Рай деп әдетте етістіктің модальділік мән беретін тұлғаларын атайды. Сондай рай деп аталатын етістік категориялары әрі грамматикалық класс, әрі семантикалық топ құрады. Арнаулы грамматикалық көрсеткіштер райлық топ құрайды. [8.101]. Жалпы рай категориясы сөйлеушің қимылдың болмысқа қатысы туралы түсінігін, көзқарасын білдіреді. Негізі рай категорияларының көне түркі ескерткіштерінде төрт түрін кездестіре аламыз.

Бұйрық рай

Бұйрық райдың негізгі берілу тәсілі етістіктерге негізделетіні бізге мәлім. Бұл тәсіл көне түркі ескерткіштер тіліне де тән. Кейде осы тұлға көпше мәнде де қолданылғаны байқалады: Тоғыз оғуз бегілері будуны бу сабымын едгүті есід, қатырды тыңла. Бұл сөйлем бір адамға емес, көпшілікке арналса да етістік түбіріне арнайы қосымша жалғанбаған. Әдетте етістіктің жалаң түбірі деп түркі тілдерінде бұйрық райдың II жақ анайы (немесе қатаң бұйрық) тұлғасы айтылады. Қазақ тіліндегі бұйрық райдың II жақ тұлғасы дегеніміз, сонымен бірге, етістіктің түбірі деп те ұғынылады.

Бірінші, бұйрық райда етістіктің негізіне -ғыл аффиксі қосылып, бұйрық райдың мағынасын күшейте алады. *Екінші*, бұйрық райда (-сун -зун) әрқашан еріндік дауысты дыбыс болады. Шартты рай -сар аффиксі арқылы жасалған. Руна және көне ұйғыр ескерткіштерінің грамматикалық құрылысындағы айырмашылықтар өте аз. Ежелгі ұйғыр ескерткіштерінде –*тек*, –*тік* жалғау аффиксі – енді дауысты түбірлерден кейін ғана емес, дауыссыз дыбыстардан кейін де формаға ие. –*ны* септік жалғауы бар, бірақ аффиксі септік жалғауымен қатар төл септіктің өзі –*дан/-дын* аффиксі де кеңінен қолданылады. Айта кетсек, бастапқы формасы руникалық ескерткіштерде (Тоныкөк ескерткіші) де кездеседі. Бұл руникалық ескерткіштерге қарағанда кеңірек қолданылады. Ол тек қана кеңейтілген анықтама қызметін ғана емес, *рай* аффикстерін қабылдай отырып, сөйлемнің басқа мүшелерінің қызметін де атқара алады. Сонымен, руникалық және көне ұйғыр ескерткіштерінің белгілі бір айырмашылығы бар, бірақ олар мардымсыз. Екі топтағы ескерткіштердің де қазіргі түркі тілдерінен ерекшеленетін ортақ белгілері көп. Руна ескерткіштерінің тілі мен дәстүрлі ескі ұйғыр деп аталатын көне ұйғыр ескерткіштерінің тілі арасындағы тығыз байланыс динамикалы, бірақ

келіспейтін тұстары да бар. Түрколог ғалым В.М.Насилов былай деп жазады: «Этногенетикалық қауымдастық пен ұзақ мерзімді тарихи жақындық ежелгі ұйғырлардың тілімен байланысты». Дәл түркі руникалық жазу негізінде көне ұйғыр тілі дамыды. Себебі, Күлтегін жырында айтылғандай түркі халқы ұйғыр халқымен тығыз қарым-қатынаста болған. Руна мәтіндерінің тілі *стандартты тіл* қызметін атқарды. Алайда ұйғыр тайпасының ықпалымен бірте-бірте өзгерді. Мысалға тілдік диалектілердегі өзгешелік пен ұқсастық. Жалпы руникалық ескерткіштер тілінің грамматикалық құрылымының негізгі белгілерін Енисей-Орхон және ұйғыр жазбаларының ескерткіштерінен алады. Бұл екі жазудың тілдері арасында негізгі айырмашылықтардың бар екендігіне жеткілікті дәлел келтірмеген, дегенмен, біз олардың әрқайсысының ерекше ерекшеліктері бар екенін жоққа шығара алмаймыз [10].

Ашық рай

Ашық рай іс-әрекетті қай шақта тұрғанын көрсетеді. Ашық рай шақ формалары арқылы берілетіні мәлім. Шақ мәнін беретін тұлғалардың үлкен бір тобы есімше мен көсемшелер. Есімше мен көсемшелер қай шақты білдіруіне қарай өз іштерінде жеке-жеке топтарға жіктеледі, сол топтар белгілі шақ жайлы ұғым берудің негізгі тәсілдері болып табылады. Арнайы тоқталуды қажет ететін шақ тұлғасы -ды (-ді, -ты, -ті). Әдетте қазіргі түркі тілдерінің грамматикаларында жедел өткен шақ деп аталатын бұл тұлға Орхон-Енисей жазбалары уақытынан бері өткен шақ мәнін берудің басты тәсілі болып келеді. Орхон-Енисей жазбалары тіліндеді формантының түбірлерге жалғануы түбірдің соңғы дыбысының сапалық қасиетіне бірде үйлессе, бірде үйлеспейді. Яғни түбірдің соңғы дыбысыз (үнді) болуына қарамай, ол бірде ұяң дауыссыздан, бірде қатаң дауыссыздан басталып отырады. Мәтінде істелетін істің субъектісі көрсетіліп, істің істелгенін, не алдағы кезде істелетіндігін білдіреді. Көне ескерткіштерде кездесетін ашық райдың үш шағы бар.

а) Осы шақ. Ашық райдың осы шағы істің дәл қазір, осы сәтте істеліп жатқандығын көрсетеді. Табғачығ өлүртегі табғашты өлтіреді. Өтүнүчүмін есідү берті - Өтінішімді ести берді. Алы олур - Ала отыр. Кімге іліг қазғанурмен, не қағанқа ісіг - күчіг бірүрмен. Кімге елді пайдаланамын, кімге күш жігерім- ді жұмсаймын. Анта ічрекі будун көп көрүр Ондағы ішкі халықтың көбі бағынды.

б) Келер шақ. Ашық райдың келер шақ түрі істің әлі болмағандығын, тек болашақта, алдағы уақытта болатындығын білдіреді. Мысалы: келур – келер, көрүр – көрер, ерсер-егер жүрсе, барсар – барса, тодсар-тойса т.б. Бұйрық райдың болымсыз түрі -ма, -ме жұрнақтары жалғану арқылы жасалады: целме - желме, басытма - бастырма, олурма - отырма т. б.

с) Өткен шақ. Іс-әрекеттің айтылған сәттен бұрын болғандығын білдіретін ашық рай. Мысалы: Өңрекі будун келті- Алғашқы халық келді. Өрленде сүнүшдім, сүсін санчдым - Өрпенде соғыстым, әскерін шаныштым.

Ертис үгүзүг кечігсізін кечдіміз, түн қатдымыз. Болчуқа таң үнтүрү тегдіміз - Ертис өзенін өткелсіз кештік, түн қаттық, Болшұққа таң ата жеттік.

Қалау рай

Көне ескерткіштерде қалау рай істеушінің іске деген белгілі ықылас-ынтасын, ниетін білдіріп, төмендегідей жұрнақтар арқылы жасалды: қалау райдың жекеше түрі: -айын, -егч, -йын, -йін жұрнақтары жалғану арқылы жасалады. Мысалы: айтайын- айтайын, қысайын-қысайын, тегейін- тиейін, йоғлатайын –жоқтайын. Қалау райдың көпше түрі: -алым, -елім, -лым, -лім жұрнақтарының жалғануы арқылы жасалады. Мысалы: йоққысалым - құртайық, қабысалым- бірігейік, сулелім – соғысайық, баралым- барайық, йаналым –қайтайық т.б.

Бен саңа не айайын - Мен саған не айтайын. Білге қағанға адырылмалым - Білгіш қағаннан айрылмайық. Мәтінде кейбір қалау рай -ғай жұрнағы жалғану арқылы да жасалатыны байқалады: болғай – болғай.

Берілген мысалдардан етістіктің рай категориясының жан-жақты, әр тарапты, кең көлемді екенін байқауға болады. Сонымен қатар, етістіктің рай категориялары етістіктің барлық формасымен тығыз байланысты.

Шартты рай

Шарты рай – белгілі бір іс-әрекеттің орындалу шартын білдіретін етістік түрі. Көне түркі V-VIII ғасыр ескерткіштерінде (Орхон-Енисей жазбаларында) шартты рай тұлғасы -са, -се -сар, -сер түрінде ұшырасады: ол йергеру барсар, түрк будун, өлтөчөсен. Бұл тұлғаның қазіргі тілдегі тұлғадан негізгі айырмашылығы тәуелдік жалғауларды қабылдамаған. Қай жақта айтылғаны постпозициялық қолданыстағы жіктеу есімдіктері арқылы берілген. Көне түркілік –сар, -сер аффиксі кейінгі дәуірлерге қатысты жазбалар тілінде кездеседі. Мәтіндік қолданысына қарай бірде шартты, бірде істің істелуге тиіс уақыт, мезгілін білдіріп отырған. Мысалы: ысар – жіберсе, ергер – егер жүрсе, тодсар – тойса, сүлемесер – соғыспаса. Күлтегін йоқ ерсер, коп өлтөчө ертігіз – Күлтегін жоқ болса, көп өлетін едіңіз[11].

Қорыта айтқанда, түркі тіл біліміндегі грамматика саласының ұғымдық ерекшеліктері мен метатеориялық негіздері тілдік иерархияның іштей саралануы, тіл құрылымының салалық-деңгейлік жүйеленуі тұрғысынан талдаып, тіл мен тіл иесі арасындағы көпқатпарлы, көпвекторлы байланыс глоттохронологиялық өріс аясындағы тұлғалық-мазмұндық ұқсастығы арқылы көне ескерткіштерімізді зерттеу қазақ әдеби тілінің тарихына үлкен әсері бар екені сөзсіз.

Қорытынды:

Қазақ әдеби тілі тарихының тамырының тереңдігіне түркітанушы ғалымдардың зерттеулері де жоғарыда келтірілген мысалдардың қазақ тілімен

ўқастығы да жеткілікті дәлел бола алады. Әдеби тіліміз көне түркі кезеңінде қалыптасып, талай дәуір, талай кезең тармағынан өтіп, бүгінгі күні дербес тіл ретінде танылып отыр. Көне түркі ескерткіштерін зерттеу арқылы тек қазақ әдеби тілінің ғана емес, түркітілдес халықтардың тілінің тарихы, грамматикасы және олардың қазақ тілімен ұқсастығын көреміз. Енисей және Орхон руникаларына зерттеулер жүргізу арқылы тіліміздің әдеби тіліміздің тарихына, қалыптасуына, тілдік негіз алуының бастауы ретінде қараймыз. Қазақстанның көне жазба ескерткіштерін одан әрі анықтау мен зерттеудің түркі халықтарының көне мәдениетін және олардың әлемдік өркениетке қосқан үлесін тереңірек түсінуге мүмкіндік беретін жаңа ғылыми проблемаларды әзірлеу үшін маңызы зор. Кірме сөздердің, терминдердің, варваризмдердің қазақи баламасы белең алған. Сөздік қордың өсуімен бірге тілдің грамматикалық құрылымы да жетілдірілді.

XV ғасырға қарай қазақ тілі өзіндік ерекше белгілері бар толық дербес тілге айналып үлгерді – мысалы, нақты диалектілік бөліну болмады, тек аз ғана лексикалық-фонетикалық ерекшеліктер ғана болды. Қазіргі қазақ әдеби тілін бұрынғы кезең бастауларымен салыстырғанда, үлкен өзгеріс пен жетістікті байқауға болады. Ұлттық тіліміздің қалыптасуының өзі қазақ әдеби тілінің кең тыныс алуына себепкер болды. Сан ғасырлық тарихы бар әдеби тіл, қазіргі кезеңге дейін сүзгіден өтіп, тілдік жүйесі мен грамматикалық құрылымы бірқалыпқа түсті.

Тарихқа көз жүгіртсек, қазақ жерінің өзінен басқа, оның ішінде Қазақстан территориясы мен көршілес елдер – Ресей, Өзбекстан, Түркіменстан, Қырғызстан, сондай-ақ Қытай, Моңғолия, Ауғанстан, Пәкістан, Түркия елдерінде қазақ тілі кеңінен таралған. Бүгінде қазақтар Еуропаның көптеген елдерінде, Таяу Шығыста, АҚШ пен Канадада, Оңтүстік-Шығыс Азия елдерінде тұрақты немесе уақытша тұрады. Демек, қазақ тілі табысты дамып қана қоймай, сөйлейтіндер саны мен таралу аймағы жағынан да өсіп келеді деп нық сеніммен айта аламыз.

Пайдаланылған әдебиетер:

1. Янсон Торе Тіл тарихы: Кіріспе Алматы: «Ұлттық аударма бюросы» қоғамдық қоры, 2019. – 244 б.
2. Момынба Б. Қ. Қазақ әдеби тілінің тарихы: оқулық. – Алматы: Қазақ университеті, 2011. – 283б.
3. Исаев С. Қазақ тіл білімінің мәселелері: оқулық. – Алматы: Абзал-Ай, 2014. – 640б.
4. Айдаров Ғ. Көне түркі жазба ескерткіштерінің тілі: оқулық. – Алматы: Мектеп, 1986. – 183б.
5. Серебренников Б.А. Роль человеческого фактора в языке: Язык и мышление: книга. – Москва: Наука, 1988г. – 248с.



6. Томанов М. Қазақ тілінің тарихи грамматикасы: оқулық. –Алматы: Мектеп, 1981. – 207б.
7. Щербак А. М. *Очерки по сравнительной морфологии тюркских языков:* (Имя) – Ленинград: отделение: Наука, 1977г. – 321б.
8. Хасанова С. Қазақ жазуы мен оқуының бастаулары (көне түркі және араб, латын жазбалары). — Алматы: 2007. — 264 б.
9. Гаджиева Н.З. Основы синтактической структуры тюркских языков. – Москва: Наука, 1973г. – 408с.
10. Баскаков Н.А. Историко-типологическая характеристика структуры тюркских языков. Словосочетание и предложение. – Москва: Наука, 1975г. – 287б.
11. Кононов Н. *Грамматика современного узбекского литературного языка* / Ответственный редактор И. А. Орбели. М. Л.: Издательство АН СССР, 1960. 447 б.